

ПРОБЛЕМА РИЗИКУ В СУСПІЛЬСТВІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В статті аналізується сутність поняття «ризик». Особлива увага в статті приділена методологічному аналізу концепції ризику в роботах західних та вітчизняних філософів. Виявлена специфіка сучасного суспільства яка полягає в тому, що соціальна реальність змінюється з великою швидкістю, змушуючи членів суспільства і суспільство в цілому функціонувати в таких ситуаціях, в яких відсутні правила поведінки в індивідуальній або суспільній практиці, в наявному досвіді взаємодії. Акцентується увага на проблемі соціальних змін сучасного суспільства під впливом високих наукомістких технологій.

Ключові слова: *ризик, суспільство ризику, високі технології.*

Сучасне суспільство можна охарактеризувати як інформаційне, постіндустріальне. Відбуваються глибокі культурні та соціальні трансформації в усіх сферах сучасного соціуму. Високі технології впливають на спосіб життя, цінності і тілесність сучасної людини, істотно змінюють способи його існування. Всі соціальні зміни в сучасному суспільстві нерозривно пов'язані зі знанням та інформацією. Така тенденція породжує виникнення величезної кількості ризиків – екологічних, техногенних, соціальних та ін. У зв'язку з цим виникає необхідність філософського осмислення поняття ризику, феномена знання, пов'язаного з ризиком та формування нового світогляду. В даний час у наукових колах стали більше приділяти уваги філософському обґрунтуванню ризику як основи теорії суспільства.

Що ж таке ризик? До кінця ХХ ст. усвідомлюються технологічні ризики багатьох продуктів науково-технічного прогресу, як, наприклад, атомних електростанцій, хімічних заводів, генно-інженерних досліджень і розробок. Все це стає предметом публічних дискусій. За останні десятиліття кількість публікацій на цю тему швидко збільшується. Якщо раніше питання про ризики розглядалися лише в рамках теорії прийняття рішень з явним суто математичним нахилом і областю застосування у сфері економічного страхування ризиків, то сьогодні в обговорення цієї теми включилися, крім математиків і економістів, також юристи, інженери, соціологи, філософи і психологи [3, 120].

Для одних ризик безпосередньо пов'язаний з небезпеками сучасних технологій, які загрожують планетарній цивілізації. Небезпеки які вони

бачать у ризику, які можуть призвести до катастрофи. Це твердження, звичайно, не є помилковим, але скоріше за все одностороннім спостереженням. Навіть якщо заборонити окремі технології, це не призведе до зникнення ризику з життя в технічній цивілізації. Для інших поняття ризику асоціюється з можливістю розширеного панування над природою, якраз з цієї причини і вихваляються досягнення сучасної техніки. У цьому випадку зникають вивільнені деструктивні сили або звужуються до залишкового ризику, який на увазі величезного прибутку слід тлумачити як соціально адекватні втрати. Треті роблять акцент на безпеці і бачать в ризику виклик, вважаючи досягнення безпеки можливим і досяжним [2, 27].

Проблема ризику розробляється зараз у багатьох галузях знань – у філософії, соціології, економіці, психології, політології, в юридичних і технічних науках, в рамках теорії ігор і теорії прийняття рішень. Активно проводяться міждисциплінарні дослідження проблем технологічного та соціального ризику. Природно, що кожна дисципліна має власний погляд, через що поняття ризику виявилось розмитим і навіть суперечливим. У зв'язку з цим виникає необхідність у проведенні методологічного аналізу проблеми [6, 3].

Сьогодні індустріально розвинені країни, а за ними і людство в цілому, переходять в якісно новий стан, який німецький соціолог Ульріх Бек назвав «суспільством ризику» [1, 5]. З розвитком суспільства відбувається перехід від постіндустріального суспільства до суспільства ризику з переважно індивідуальним розподілом. Суспільство ризику, таким чином, визначається як наступна стадія індустріального суспільства. Ризик, за визначенням У. Бека, це «ймовірність фізичної загрози, спричиненої технологічними та іншими процесами» [1, 4]. Наука вивчає ризику, називається ризикологія. Хоча до цих пір не створено всеохоплюючої концепції ризику, що дозволяє враховувати всі аспекти його зародження та функціонування. Ризикологія, як міждисциплінарний напрямок, що вивчає ризик у всіх його проявах, до цих пір знаходиться на етапі становлення. Її основи були закладені західними мислителями, в працях яких знайшли відображення уявлення про сутність ризику як явища, що зачіпає різні сфери людської життєдіяльності. Насамперед У. Бек, Г. Бехман, Е. Гідденс, Н. Луман, великий внесок зробили В. Зубков, В. Ібрагімов, О. Яницький та ін.

Існує безліч визначень поняття «ризик». Ризик – це систематичне взаємодія суспільства з погрозами і небезпеками, індукованими і виробленими процесом модернізації як таким. Ризик – це форма діяльності в умовах невизначеності за наявності можливості оцінити ймовірність її результату [11, 40]. Е. Гідденс вважає ризик однією з атрибутивних рис «високої сучасності», яка характеризується принциповою некерованістю цілого ряду ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам і невеликим спільнотам, а людству в цілому. У сучасній інтерпретації *ризик – це характеристика ситуації, що має невизначеність результату, при обов'язковій наявності несприятливих наслідків.*

Розвиток нових наук і технологій у сучасному суспільстві здійснює якісно нові зміни в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. У доповіді ЮНЕСКО «До суспільств знання» стверджується: «Сьогодні загальноновизнано, що знання перетворилося на предмет колосальних економічних, політичних і культурних інтересів настільки, що може служити для визначення якісного стану суспільства, контури якого лише починають перед нами вимальовуватися» [8, 29–31].

Всі соціальні зміни в сучасному суспільстві нерозривно пов'язані зі знанням та інформацією. У доповіді «До суспільств знання» проблемі ризиків присвячений розділ «Ризики і гуманітарна безпека в суспільствах знання». Суспільства знань здатні породжувати ризики і говорять про необхідність осмислення ризиків, якими діяльність людини загрожує всесвітньому суспільству. О. Яницький виділяє, два протилежних типа перехідного суспільства: творчий і руйнівний. В обох виробництво загальних благ і ризиків йдуть пліч-о-пліч, при цьому ризики є наслідком процесу модернізації суспільства. Він визначає сучасне суспільство як суспільство загального ризику: суспільство ризику – це такий погляд на характер творення суспільного життя, коли виробництво благ і лих, здобутків і втрат трактується як дві – онтологічно і гносеологічно – рівнозначні сторони даного процесу. Чи не прогрес і його «соціальні наслідки», а породження ризику кожною соціальною дією, кожним актом продуктивної діяльності людини» [12, 5].

Соціолог У. Бек, визначив суспільство ризику як специфічний спосіб організації соціальних зв'язків, взаємодій і відносин людей в умовах невизначеності, коли відтворення життєвих засобів, фізичних і духовних сил людини здобувають не соціально спрямований характер, а переважно випадковий, імовірнісний, тобто відбувається виробництво самого ризику [1, 8].

Гідденс у своїй концепції глобалізації ризику не настільки категоричний. Він не прагне розглядати суспільство ризику в якості нової соціально-економічної формації, як це робить Бек, хоча і не відкидає факт глобалізації середовища ризику. «Ризик, – пише він, – стосується не лише індивідуальної діяльності. Існують середовища ризику, які впливають на величезні маси індивідів» [1, 4]. Окреслюючи концептуальні межі сучасності, Гідденс виділяє її чотири інституційних виміру: капіталізм, контроль, військова сила і індивідуалізм.

У свою чергу, глобалізація в його трактуванні проявляється в «зміцненні міжнародних соціальних зв'язків, здатних зв'язати віддалені один від одного місцевості, таким чином, що будь-яке явище місцевого значення відбивається за багато миль від місця події і навпаки» [1, 92]. Отже, ступінь небезпеки, безпеки і ризику, характерні для того чи іншого регіону, можуть розглядатися в глобальному контексті. Глобалізація, у свою чергу, має на увазі практичну неможливість визначити точну величину так званих

«прораховуваних ризиків». У цьому погляді Гидденса і Бека в основному збігаються.

Відзначаючи, що людство систематично стикається з різними видами ризиків, такими як бідність, хвороби, загроза дискваліфікації, екологічні та ядерні ризики, Бек підкреслює, що ми не завжди можемо прорахувати їх наслідки. Прикладом таких довгострокових, до цих пір мало передбачуваних наслідків стала згадана дослідником чорнобильська аварія. Все це дає йому підстави в сучасних умовах сумніватися в валідності теорії ймовірності для дослідження ризику. Панацеєю від ризиків на думку німецького соціального філософа повинна стати рефлексуюча модернізація, джерелом якої можуть послужити наука, освіта, інтелігенція, групи тиску, здатні підвищити рівень довіри в суспільстві.

Відповідно до бачення Бека виробництво і розподіл багатства поступається місцем виробництва та розподілення ризиків і загроз, які необхідно мінімізувати і по можливості запобігати. На цій стадії аналізу формулюється його більш кваліфіковане визначення ризику як «систематичне зіткнення з погрозами і незахищеністю, викликаними і представленими самою модернізацією» [1, 21].

О. Яницький, спираючись на теоретичні конструкти У. Бека, Н. Лумана і Е. Гидденс, розробив концепцію «суспільства загального ризику», яка зводиться до сукупності техногенних ризиків, породжених форсованою модернізацією, і соціогенними ризиками, що мають суспільну природу свого походження [13, 30–32]. При цьому в його роботах чітко простежується деяке протиріччя. З одного боку, він на прикладі Росії описує процес формування «суспільства загального ризику», аналізує різні його характеристики, а з іншого боку, пише про те, що «суспільство загального ризику» – це саме парадигма, тобто, теоретична конструкція, а не зліпок з поточної дійсності.

Однак основною умовою становлення суспільства загального ризику, згідно У. Беку і О. Яницький, є зміна позитивної логіки суспільного розвитку негативної. Перша своїм нормативним ідеалом має досягнення рівності. Цей ідеал, заснований на такій позитивній цінності соціальних змін, як зростання багатства, визнається обома авторами утопічним і недосяжним. Нормативним ідеалом суспільства ризику є безпека, внаслідок чого соціальний проект має негативний і захисний характер. Таке суспільство орієнтується вже не на досягнення кращого (суспільний прогрес), а на захист і уникнення гіршого. При цьому змінюється система цінностей (це вже не цінності «нерівноправного суспільства», а цінності «небезпечного суспільства»); орієнтація на задоволення потреб трансформується в орієнтацію на їх самообмеження. Одним з найбільш важливих умов для подібної зміни цінностей послужило перетворення навколишнього середовища, а також створеної людиною системи життєзабезпечення в середу життєвого руйнування. У такій ситуації суспільство вже не може розвиватися колишніми темпами, йому необхідно все більше сил для запобігання тих наслідків, які породив суспільний прогрес.

Ризики специфічно проявляються в кожній сфері соціуму. Особливості ризику в економічній сфері зводяться до його обумовленості видом діяльності, недобровільності, ординарності, передбачуваності (за винятком технологічних ризиків із значними наслідками), постійного збільшення свого масштабу, зростання ціни помилки. Ризик в політиці – колективно-колективний, вимушений, з невизначеним часом прояви наслідків. Йому властиві масштабність, комплексність. Його важко оцінити, а тому і знизити. Ризик у сфері духовної культури є добровільним, творчим, переважно індивідуально-колективним, з моральними широкомасштабними наслідками, які важко передбачити і вони відстрочені і невизначені за часом: індивідуалізованістю, добровільністю, передбачуваністю, консервативністю. Для конкретного індивіда побутові ризики нерідко виявляються значущими. Об'єктивні умови, супутні побутовим ризикам, мають тенденцію до зниження.

Сучасні соціальні ризики проникають в різні сфери суспільства. Ризики стискаються у вигляді промислових технологій та експертних знань. Компактний ризик стає зручним у використанні, тому більш споживаним, зростає число людей, що використовують його. Збільшує споживання ризику, підвищує ймовірність непередбачення наслідків і деструктивного використання технологій [6, 25].

Очевидним прикладом виробництва нових ризиків на ускладненій, електронній основі є розвиток комп'ютерних технологій та Інтернет. Компактизація сучасних ризиків має величезне значення. Чим більше компактні ці ризики, тим легше їх виробництво, розповсюдження і споживання, тим складніше боротьба з ними.

Згідно вченим, людина побоюється думати про майбутнє і орієнтується на сьогоднішній день, на досягнення негайного успіху, на отримання моментальної вигоди. Горизонт мислення обмежується щоденним існуванням. Сприяють цьому і засоби масової інформації, які повсюдно насаджують конформізм, внаслідок чого люди звикають до повсякденних ризиків, звикають мислити в категоріях кризи, не замислюються над тим, як можна ці ризики усунути.

Ризики впливають на всі сфери суспільства, особливо, на систему цінностей; на форму і масштаби колективного соціальної дії. Розростання ризиків до глобальних масштабів, з одного боку, може привести до глобалізації соціальної дії, виходу соціальних суб'єктів – громадських рухів, політичних партій і т.д. на транснаціональний рівень, з іншого боку, протилежною наслідком є соціальна апатія. Ризики впливають на інституційні структури суспільства (утворюються нові соціальні інститути, необхідні для підтримки громадських та екологічних балансів, інститут екологічної освіти, екологічного менеджменту); на політичний режим (систематичні аварії і катастрофи можуть сприяти популярності ідеї сильної влади, посилити тягу мас до авторитаризму і навіть до тоталітарних форм правління).

Стає можливим визначити ще кілька характеристик ризику в соціумі:

- Універсалізація ризику, тобто можливість глобальних лих, які загрожують усім, незалежно від класу, етнічної приналежності, ставлення до влади і т.д. (Наприклад, ядерна війна, екологічна катастрофа);
- Глобалізація ризику, яка набуває надзвичайний розмах, зачіпаючи великі маси людей (наприклад, фінансові ринки, що реагують на зміни політичної ситуації в світовому масштабі; військові конфлікти; підвищення цін на нафту; суперництво корпорацій і т.д.);
- Інституціоналізація ризику, тобто поява організацій, що беруть його в якості принципу власної дії (наприклад, ринки інвестицій або біржі обміну, азартні ігри, спорт, страхування);
- Виникнення або посилення ризику в результаті ненавмисного побічного ефекту або ефекту бумеранга людських дій (наприклад, екологічна небезпека як наслідок індустріалізації; злочинність і правопорушення як продукт порочної соціалізації; нові «хвороби цивілізації», які пов'язані з професіями або стилем життя, типовими для сучасного суспільства).

Провівши філософсько-методологічне осмислення ризику, можна виділити деякі спільні позиції: ризик являє собою постійний і непереборний компонент будь-якої людської діяльності, як творчої, так і руйнівної, що вимагає адаптації людини до ризикогенного середовища. Але, ризик це не тільки діяльність, а й характеристика стану особистості, групи і соціуму. Крім того, люди все частіше приймають рішення за наявності не однієї, а безлічі альтернатив. Значить, в таких ситуаціях вибору зростає і рівень ризику.

Суспільство перебуває під подвійним тягарем: з одного боку, йому погрожують ризикогенні тенденції демодернізації, з іншого – воно не може реагувати на нові глобальні виклики, іноді поставили в безвихідь навіть найбільш розвинені суспільства сучасності. Для суспільства так само, як і для всього світу, становить небезпеку міжнародний тероризм і екстремізм, ісламські фундаменталістські угруповання і транснаціональний криміналітет. Складність ситуації призводить до того, що суспільство виявляється не в силах підтримувати системи свого життєзабезпечення в безпечному режимі і поступово втрачає над ними контроль. Це проявляється в безперервному проходженні один за одним різного роду техногенних, екологічних та інших катастроф, надзвичайних ситуацій і подій. У таких умовах суспільство та його еліта стають нездатними скільки-небудь управляти ризиками і запобігати катастрофи: вони займаються не профілактикою ризикових ситуацій, а постійною ліквідацією наслідків лих які вже трапилися .

Науково-філософське осмислення граничних підстав буття, природи соціуму і людини, їх взаємовідносин допоможуть усунути наявні ризики і запобігти потенційно негативні. Важлива роль у цьому процесі належить освіті. Воно, з одного боку, забезпечує грамотність населення в області знань про ризики і питань безпеки, а з іншого боку – освіта допоможе підвищити професіоналізм людей, що працюють в галузі управління ризиками.

Сучасний науково-технічний прогрес породжує техногенні катастрофи і ряд небезпек, пов'язаних з викликаними їм ситуаціями соціальної і культурної взаємодії. Якщо раніше за час життя одного покоління значних змін не відбувалося і суспільство в основному встигало до них адаптуватися, підлаштувати системи цінностей і правил, то зараз воно це зробити вже не встигає. У контексті проблематики соціокультурної взаємодії слід особливо розглянути дві групи наслідків науково-технічного прогресу, перша з яких об'єднує процеси в основному інтегративні, призводять до розмивання кордонів всередині людства, а друга - навпаки, процеси дезінтегративні, що відокремлюють і віддаляють групи людей один від одного [11, 202–203].

До технологій, які сприяють інтеграції, відносяться: транспортні, комунікаційні, особливу роль з них набуває глобальна мережа Інтернет. Вона дозволяє об'єднуватися людям із загальними інтересами незалежно від того, в якій країні і на якій відстані один від одного вони живуть. При цьому ніщо не заважає одній людині брати участь у багатьох таких «групах за інтересами». Природним перешкодою для такої інтеграції до цих пір є мовний бар'єр. Однак з появою ефективних систем онлайн-перекладу в реальному часі і цей бар'єр починає зникати. Ймовірним наслідком інтеграції буде зниження культурного розмаїття, підтягування всіх сторін життя до тих товариств і соціальних груп, де прогрес максимальний. Це добре видно на прикладі глобалізації, що супроводжується «американізацією» соціумів [7, 61–62].

Таким чином, специфіка сучасного суспільства полягає в тому, що соціальна реальність змінюється з великою швидкістю, змушуючи членів суспільства і суспільство в цілому функціонувати в таких ситуаціях, в яких відсутні правила поведінки в індивідуальній або суспільній практиці, в наявному досвіді взаємодії. У цьому випадку невизначеність виступає конструюючою ознакою, тобто середовищем появи ризику, тому зростання невизначеності може спричинити за собою ще більший ризик. Ризик є об'єктивною категорією сучасного наукового аналізу, оскільки вносять невизначеність у наші дії елементи присутні в самій навколишній реальності, тоді як зміст поняття «ризикованої поведінки» суб'єктивно. За останні десятиліття значно збільшується різноманіття і зростання ризиків. Суспільство, природа і людина є постійними їх джерелами. Ризик стає найважливішою характеристикою сучасного соціального буття, обумовлюючи перехід суспільства знання в суспільство ризику, що змушує людство шукати шляхи боротьби з ними і цей пошук стає характеристикою соціального буття в XXI столітті.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. / У. Бек – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман; пер. с нем. В. Г. Горохова // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.
3. Бехманн Г. , Горохов В.Г. – Социально-философские и методологические проблемы обращения с технологическими рисками в современном обществе / Г. Бехманн , В.Г. Горохов // Вопросы философии. – 2012. – № 7. – С. 120–133.
4. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
5. Горохов В. Г. Оценка социальных рисков технологических инноваций / В. Г. Горохов, М. Декер // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 176–181.
6. Зубков В. И. Риск как предмет социологического анализа / В. И. Зубков // СОЦИС. – 1999. – № 4. – С. 3–6.
7. Иноземцев В. Л. Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация / В. Л. Иноземцев // Вопросы философии. – 2004. – № 4. – С. 58–69.
8. К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО. – Париж: Издательство ЮНЕСКО, 2005. – 240 с.
9. Луман Н. Риск и безопасность / Никлас Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–34.
10. Сумченко С. В. Високі наукомісткі технології у суспільстві ризику: методологічний аспект / С. В. Сумченко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2013. – № 1[7]. – С. 245–254.
11. Цикин В. А. Философский дискурс феномена конвергенции супертехнологий в обществе риска: Монография / В. А. Цикин. – Сумы: Издательство «МакДен», 2012. – 264 с.
12. Яницкий О. Н. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5–15.
13. Яницкий О. Н. Социология риска. – М.: Изд-во Lvs, 2003. – 192 с.

РЕЗЮМЕ

В. А. Пономаренко Методологический анализ концепции риска.

В статье анализируется сущность понятия «риск». Особое внимание уделено методологическому анализу концепции риска в работах западных и отечественных философов. Выявлена специфика современного общества которая заключается в том, что социальная реальность меняется с большой скоростью, заставляя членов общества и общество в целом функционировать в таких ситуациях, в которых отсутствуют правила поведения в индивидуальной или общественной практике, в имеющемся

опыте взаимодействия. Акцентируется внимание на проблеме социальных изменений современного общества риска под влиянием высоких наукоёмких технологий.

Ключевые слова: *риск, общество риска, высокие технологии.*

SUMMARY

V. O. Ponomarenko Methodological analyses of concept of risk.

The "Risk" notion is being analyzed in the article. The main accent is made on methodological analysis of risk concept in papers of Western and national philosophers. A modern society specific character was identified and it is the following: social reality is being changed very fast. It makes society members and society itself acts in the situations where the behavior rules in individual or society practice in the present cooperation experience are absent. The attention is being paid at the problem of social changes in modern society under the influence of powerful scientific technologies.

Key words: *risk, society of risk, high-tech.*